նին առաջ տանելու համար, և որ 60 մեդր լայն և 5 հազարամեդր երկայն պիտի ըլլայ. Ջրանցից երկայնութեամբը ուրիշ երկրորդական կայարաններ ալ պիտի շինուին, նաւուց ապաստանարանք՝ եթէ կրակ և կամ ուրիշ որ և իցէ ձախորդութիւն մը հանդիպի, որով արգելուին իրենց ճամբորդութիւնն ընել։ Իսկ նաւուց ջրանցից մէջ վերջին աստիճան արագութիւնն ժամը 10 հազարամեդր պիտի ըլլայ, այնպէս որ 8 ժամուան մէջ կը լմնցընեն ընթացքնին ուղղակի հաւասար արագութեամբ կտրելով ամբողջ ջրանցքը։

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՑ

(Տես էջ 80)։

Գ

Հնդիկ յուղարկաւորութիւնք։ — Այրարողութիւնք յափն Գանգիսի։

Կառքերնիս՝ Պոյքալայի բազմամբոխ փողոցաց մէջէն հոլովելով դէպ 'ի քաղաք կը տանէր զմեզ, այլ ոչ կառաց յաճախութիւնը, ոչ անհամար երթևեկող ամբոխը, և ոչ փափախ առարկայից յաջորդութիւնը մեր խօսակցութեան նիւթը կը փոփոխէր։ Երբ 'ի Ցորդ մտանելու կ'ըլլայինք՝ Հնդիկներու բազմութիւն մը բանագատեց զմեզ ընթացքնիս չափաւորելու։ Գաղղիացին որ դեռ ևս խօսելու հետ էր, այն բազմութիւնը ուշադրութեամբ դիտելով, — Հնդիկ յուղարկաւորութիւն մըն է, կանչեց. ասոնց ալ արարողութիւնը մի անգամ՝ տեսնալը հետաքրքրական է։ Մեր և Փարսից սովորութեանը հակառակ, ասոնք իրենց մեռելոց դիակները հրով կը ջնջեն։ Բայց ասոնց ալ արարողութեանց սրբավայրը մերձենալը անկարելի է մեզի համար, միայն Մահմետականաց գերեզմանոցէն, որ կից է Հնդկաց սրբավայրին, կարելի է տեսանող ըլլալ ասոնց սովորութեանցը։ —

Առիթը 'ի դէպ կու գար ինձ. քանի որ հետաքրքրութիւնս ջերմացած էր՝ ուզեցի յագեցնել։ Ընկերքս թողլով՝ համբերութեամբ յուղարկաւորաց հետևեցայ 'ի բացուստ։ Մեռեալը ստորին դասակարգի ոմն կը թուէր. գոնեա այնպէս գուշակել կու տար յուղարկաւորաց աղքատին ու ռամիկ երևոյթը։ Թէպէտ և նորեկի մը ամենադժուարին է, եթէ ոչ անկարելի, փողոցը տեսնուած Հնդիկներէն զանազանել ռամիկը ազնուականնէն։ Սովորական է տեսնել զմանս չորս հինգ սպասաւորօք, որ ցոյց է թէ չին յանձնչանից ոմանց. սակայն իրենց գունաթափ հանդերձքն և հնացեալ հողաթափք, և քան զսպասաւորս աղօրմելագոյն կ'երևցունեն զանոնք։

Բազմութեան առջևէն չորս յուղարկաւոր դիակակիրք կը քալէին, դիակը ծաղիկներով զարդարած՝ դագաղի մը վրայ բաց հանգչեցուցած էր։ Ամենը շտապելով կը քալէին, միաձայն, շարունակեալ ու միակերպ եղանակ մը լսեցնելով։ Շատ չուշացանք կիզման սրբավայրը հասնելու. բարձր պատերով առանձնատեղի մըն էր, ուր յուղարկաւորութեան լրացուցիչ մասը պիտի կատարուէր։ Բազմութիւնը ընդարձակ դուռէ մը ներս մտնելով՝ հաւսկ ուրեմն ինձ արձակ թողուց. մերձեցայ մօտից, այլ Հնդիկ պահապանը մուտքս խափանեց. սրբավայրը պղծելու չէր։ Յիշեցի Գաղղիացւոյն խօսքը և իսկոյն Մահմետականաց գերեզմանոցը խոտորեցայ, որոյ պահապանին առաջնորդելովը, շուտ մը գերեզմանոցին որմին վրայ յեցեալ՝ ողջոյն այն հնդկային տեսարանը աչքիս առջին պարզեցաւ։

Ընդարձակ միջոցի մը մէջ չորս հինգ խարուկաց բոցը դեռ ևս կը բոցբոջէր, և անոնցմէ բարձրացած ծուխը՝ ճենճերեալ դիականց հոտը մթնոլորտին մէջ կը սփռուէր։ Յետին յուղարկաւորութեան խմբիկը եղած տեղէս քանի մը քայլ անդին դադարեալ՝ դիակը գետինը հանգչեցուցեր էր։ Ոմանք 'ի խմբէն, գուցէ մերձաւորք, հոն մօտ եղող փայտավաճառէն, խարուկին կարևոր փայտը առած՝ բերին խարոյկը կազմեցին, դիակը վրան հանգչեցուցին, և նոյնը դարձեալ ուրիշ մանր փայտերով ծածկեցին։

Այս ամենայն այսպէս հանդերձեալ, մին 'ի յուղարկաւորաց, որ թուէր մերձաւորա-

digitised by A.R.A.R.@

գոյն ազգական, ձեռքը ջուշ մը առած՝ մեր-ձեցաւ խարուկին և անոր չորս անկեանց հուր մատոյց. և մի և նոյն ատեն չրջակայ յուզարկաւորք վրան ի գալին նիւթ մը թա-փելով բոցը արծարծեցին։

Եւ մինչ այս և մինչ այն, աչքս յան-կարծ ուրիշ խարուկի մը գնաց, որու վը-բայ դրուած բարձրաձասակ դիակին սը-բուռը, խարուկէն դուրս երկնցնելով չէին այրեր։ Ցեանեմ Հնդիկ մը երկայն երկթէ ձողով մը մերձեցաւ, կրակը խառնեց արծարծեց, և ապա ձողովը զարկաւ այն անբզ-գայ սրունիկ, ջախջախեց, և անառարկե-լաբար, ինչպէս թէ փայտի կոտորը բլա-յին, խարուկին վրայ նետեց որ հրով ըս-պառնիս։

Այս ատենս նորեկ դիակին բոցը արծար-ծեալ վեր կը բարձրանար և դիակը այրե-լով կ'ուռեցներ. ջերմութենէն պատճա-ռեալ կողերը բացուց ի սրունից չրջբը-ղալ չարժմունք մը տպաւորեցին. և ինչ-պէս թէ սաստիկ ցաւ զգայ՝ մին ի սրու-նից իր վրան չրջելով խարուկէն դուրս եր-կընցաւ։ Պատուրները կ'ուռէին, կը ճայ-թէին, զգուելի տեսարան մը տալով, որու հանդուրժել չէր հնար. թոզի տեղին ու հեռացաւ։

Ըստ հնդկային սովորութեան խարոյկը վառելէն ետքը, երբ դիակը բոցակերպ ե-ղանդ մը կ'առնու, եթէ մեռեալը պրահ-մին մրն է, որդին երկրքէ ձողով մը կը մերձենայ և ամուր մը գանկին կը զարնէ կը ջախջախէ, որպէս զի հոգին աղատ անցք գտնելով չուտ մը մարմնէն ելլէ։

Երբ ամենայն ինչ այրելով կը սպառի, մոխիրը ապիս անդին կը սիրեն, խա-րուկին տեղը ջրով կը թրջեն, և ապա ոս-կերաց սակաւ մնացորդք անկիւն մը կը դիզեն։ Ըստ ինքեան, բաց ի դիակին գարշ նեռութէն, այս հնդկային յուզարկաւորու-թեան արարողութիւնը ուրիշ խորչելի բան մը չունի. նա մանաւանդ այս առաւելու-թիւնս ունի, որ մարդ աներկիւղ կ'ելլայ առերեսոյթ մահուամբ թաղուելէն։

Սակայն ըստ այլ և այլ տեղեաց Հընդ-կաստանի՝ այս արարողութիւնք կը տար-բերին, կամ թէ ըսեմ բարբարոս և անգութ կերպարանք մը կ'առնուն։ Ըստ ասելոյ Գաղղիացւոյս, ի Պէնարէս կամ Գանգէ-սին չրջակայքը, հազիւ թէ Հնդիկ մը ինք-գինքը ծանր հիւանդ կը զգայ, խսկոյն օրաս-ցոյցը զնեալ կու տայ, որ տեսնէ թէ ինչ համաստեղութեան ներքև կը գտնուի, և ըստ այնմ տանը քուրմը կը կանչէ, որ կրո-նական արարողութիւնները կատարելովք չար ոգիները հալածուին և ինքը իւր առող-ջութիւնը վերստանայ։ Ցեանեմ անհրա-ժեշտ առաւօտ և իրիկուն ազօթք կը մա-տուցանեն տանտիրոջ առողջութեանը հա-մար, և մայրը կամ կինը ուխտագիր կ'ելլայ դից մասնաւոր ընծաներ տալու։ Եւ որպէս զի դիք հաւատարիմ համարին իւր այս ուխտը և թէ անխարդախ սրտիւ պէտ-ք կատարէ իւր խոստմունքը, մասնաւոր ստակ կը դնէ ի պահեստի։

Բայց կ'ելլայ որ հիւանդութիւնը անբու-ժելի կը վճռուի և մահը անհրաժեշտ ու մերձաւոր կ'ելլայ։ Մահացու հիւանդը կը վերցնեն ու հանդիսաւոր եղանակաւ Գան-գէսին գետափը կը տանին։ Եւ զարմանա-լին այս է՝ որ շատ անգամ փոխագրութիւնս երկու, երեք և աւելի մղոն հեռաւորութե-նէն կ'ելլայ. և հիւանդը բոլոր այն ճամբան ոչ միայն սաստիկ ցնցմանց նեղութիւնը կը կրէ, հապա նաև արևուն սաստիկ կիզիչ զօրութիւնն ալ անոր ոգիքը կը քաղէ. ա-նանկի որ շատ անգամ փոխագրութիւնս մա-հագոյժ կ'ելլայ գետ գեղը չհասած։

Հանդերձ այսու սակայն ալ կ'ելլայ որ հի-ւանդը ողջմբ գետափը կը հասնի. հոն յուզարկաւորք, ի բարեպաշտութենէ ձը-գեալք, կը ջանան անոր մահը երագել. նուէրներուն գետին տալէն կ'առնուն ու հի-ւանդին բերանը կը լցնեն. և որպէս թէ այս բաւական չելլար, ամբողջ մարմնովը վերուցած, գետափը ջրին մէջ կը պառկեց-նեն և մերթ մեր մերթ ողջոյն գլուխը ջրին մէջ կ'ընդմտնեն Այլ կ'ելլայ երբեմն որ հան-գերձ այս ամենայն արարողութիւններով, որով հիւանդին մահը երագել կը ջանան, գրեթէ հոգեվարք Հնդկին մարքը կը դի-մանայ ու մահու դէմ կը կռուի առանց ընկճելու։ Ամենայն առթիւ յուզարկաւո-րաց համբերութիւնը կը հատնի, և հի-ւանդը վերցնելով միւս անգամ տունը կը դարձնեն։

Եթէ մեռնելիքը ծեր ոմն է, այս դարձը ոչ միայն գայթակղական, այլ և ամբարիշտ կը համարի, եթէ այրի կնիկ մը ելլայ այն-պիսին՝ այսու և ևս առաւել չարագուշակ կը համարի։ Նկատմամբ այրի պառաւի մը համար կը զուրցեն թէ յետ տասնըհինգ անգամ Գանգէսին ջրերուն մէջ գլխով մարմնով ընկղմուելէն, միշտ մահու դէմ յարդթանակելով տանը հինգ անգամ տուն դարձուեցաւ. և սակայն ողջոյն տարի մը արհամարհեալ ու նախատակոծ ապրե-լէն ետքը, չկարենալով այլ ևս հանդուր-ժել, միտքը հաստատեց կեանքը կնքելու, և այսու դիտմամբ ինքզինքը ողջ ողջ նե-տեց ու խեղդամահ եղաւ Գանգէսին ջրե-

digitised by A.R.A.R.@

րան մէջ, որու ճամբան դէպ ուղիղ երկինքը կը հանէ, տարակոյս չկայ։

Անգամ մըն ալ բարձրահասակ Հնդիկ մը մահու դուռը հասնելով, կ՚առնեն զինքը ու մահճակալի մը վրայ կը դնեն և թափօրաբար դէպ ՚ի Գանգեսի ափունքը կը յուղարկաւորեն. ճամբան այնպէս կ՚երևար ինչպէս թէ վայրկեանէ վայրկեան վերջին շունչը տար. գլուխը անհաստատ՝ մէկ կողմը կը կախուէր, և դողդոջուն ձեռքերովը կ՚աշխատէր աչքերը պաշտպանել արևուն կիզիչ ճառագայթներուն դէմ։ Այս բանս տեսնելով իր որդին՝ որ քովէն կը քալէր, հովանոցովը անոր գլուխը պատսպարեց։ Երբ գետը հասան զինքը գետափին ծայրը հանգչեցուցին սպասելով որ մեռնի։ Յանկարծ ծարաւելով ջուր խնդրեց, որու շըրջակայք փութալով ջրի տեղ իրեն կաթ խմցուցին։

Այսպէս երկու օր գետափը մնաց առանց մեռնելու։ Յուղարկաւորք ձանձրացած՝ զինքը վերցուցին ու ջրին մէջ իջեցընելով մինչև կուրծք ընկղմեցին. և այնպէս մահը երագելով յետին շունչը փչեց։

Ուրիշ անգամ մըն ալ նմանապէս պառաւ կնիկ մը Գանգեսին գետափը տարուեցաւ. իր աղջիկները որ ներկայ կը գտնուէին, տեսնելով որ իրենց պառաւ մայրը մեռնել չէր ուզեր, չէին գիտեր ինչ ընեն։ Ներկայ գտնուող յուղարկաւորներէն ոմանք խորհուրդ կու տային որ ողջ ողջ խարուկին վրայ այրեն. իսկ այլք աւելի խնայութեան միջոց սորվեցնելով՝ խորհուրդ կու տային ողջ ողջ թաղել զինքը։ Սակայն աղջիկները այս խորհուրդներէն և ոչ մին ընդունելով՝ յետ երկայն ատեն սպասելէն՝ որոշեցին միւսանգամ պառաւը իրենց գեղը դարձնելու։ Վերուցին ու երկաթուղւոյն կայարանը տարին. այլ լքան մնացին երբ տեսան որ պաշտօնեայք չուզեցին հոգեվարք մէկ մը չոգեկառք ընդունելու։ Ճարերնին հատնելով՝ այն աղջիկներն իրենց մայրն առին և ինչպէս թէ կահ մը ըլլար՝ պատատեցին լէր կապոց և այնպէս տուն յուղարկեցին։

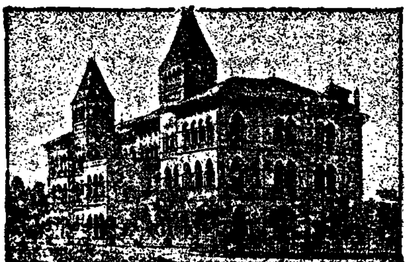

Հանրական Թղթատուն։

Ժամանակաւ, երբ մեռնողք ՚ի նախից կ՚ըլլային, բաց ՚ի Գանգեսին ջրէն՝ բերանը նաև ոսկի և ամեն տեսակ ազնիւ գոհար կը դնէին։ Կուրծքին վրայ դուլսի կոչուած տնկին ճիւղերէն կը հանգչեցնէին, և մասնաւոր կաւով մը ճակատը կը կնքէին։ Սակայն հիմա, դարուս լուսաւորութեան ազդեցութեամբը գուցէ, այս սովորութիւնները և արարողութիւնները նրթալով կը նուազին և կարելի եղածին չափ կը համառօտուին։

Այս ամենայն արարողութեանց վրայ խորհրդածելով՝ կրնանք ըսել թէ Հնդկի մը մահուընէն աւելի դէշ մահ չկայ. ՚ի բաց թողլով այն չարչարանքը որ գետափը ընկղմանած ատեն կիզիչ արևուն բաբախիչ ճառագայթներէն կը կրէ, մինչդեռ նաև՝ մահը երագելու դիտմամբ՝ մերթ ընդ մերթ գլխով մարմնով ջրին տակ կ՚ընկղմուի, նաև ականջէն ՚ի վար յարատև և շարունակութեամբ անհամար դից լիթանիա մը կը յեղյեղեն, յուսալով թէ այնու զինքը սրբութեամբ և արժանապէս կը պատրաստեն այս յետին ճանապարհորդութեան։ Այլ շատ անգամ բնութիւնը մարդիկներէն աւելի գթած, այն խեղճ Հնդկին մահը յիրաւի կ՚երագէ. որմէ ետքը դիակը կը վերցնեն և այրելու սեփական վայրը կը տանին։

Այն տեղը հասնելով դիակը նոր լաթի մը մէջ կ՚ամփոփեն ու կարագով կ՚օծեն։ Ասպա նոր անօթոյ մը մէջ ջուր ու դուլսի և կտաւատի հունտեր լեցուցած, բոլորը մէկտեղ մեռնողին գլխուն վրայ կը թափեն։

Այս ընելէն ետքը դիակին վրայէն հին

digitised by A.R.A.R.@

գոհարեղէնները կը բռնուն, և անոնց փոխանակ նորեր կը հոնեն։ Հոսելիս խարոյկը հալուէի և սանտալի հոտաւէտ փայտերով կը կազմեն. իսկ աղբատաք, որոց միջոցք չեն բաւեր այնքան ծախուց, ամեն զոհ կ'ընեն որ գոնէ հասարակ փայտերուն հետ քանի մը կտոր սանտալ ալ գտնուին։

Խարոյկը այսպէս պատրաստելէն յետոյ դիակը վրան կը հանդչեցնեն։ Ապա պրահմին մը վրան աղօթիներ կը կարդայ, բերանը կարագ կը լեցնէ, և աչքերուն, քիթին, բերանին և ականջներուն մէջ ոսկի հատիկներ կը դնէ։

Յետ այսորիկ եթէ մեռնողը արդի ունի անոր կ'ինչայ խարուկին կրակ տալ. ապա թէ ոչ պարտքը մերձաւորագոյն ազգականին է։

Խարուկին վրայ նաև կարագ ու ձիւթ կը թափեն. և դիակը նոր կասէի մը մէջ պատած, եթէ էրիկ մարդ է, երեսը դէպ 'ի վեր երկինքը կը դարձնեն, իսկ եթէ կնիկ է, դէպ 'ի վար գետինը կը շրջեն. գլուխը դէպ 'ի հիւսիս, ոտքերը դէպ 'ի հարաւ։ Որդին կամ մերձաւորագոյն ազգականը ձեռքը վառած յարդ բռնած՝ երեք անգամ խարուկին բոլորը կը շրջի, միշտ երեսը դէպ 'ի հակառակ կողմը դարձուցած, ու վառած յարդը մեռելոյն բերանին կը դըզցընէ։ Որմէ ետքը բոլոր շրջակայ յուղարկաւորք կը մօտենան ու խարոյկը կը բըռընկցնեն։ Կրակը գրեթէ երկու ժամ կը տևէ։

Արարողութիւնը լմնցուցէն ետքը խարուկին տեղը ջրով կը լուանան, և փոքր փոս մը կը բանան, որպէս զի խարուկին ջուրը Գանգեսի ջրին հետ երթայ խառնուի։ Յետոյ անօթ մը կ'առնուն ու ջրով կը լեցնեն և բերանը հողէ պնակով մը կը ծածկեն։ Ապա մէկը ձեռքը բրիչ մը կ'առնու, և անոր կոթովը զարնելով ամանը կը խորտակէ ու ջուրը կը վաթի։ Ետեւէ ետքը սմին յուղարկաւորք հերիսպոյ կանչելով կը մեկնին։

Նախնի օրէնսգիր մը պատուիրած էր խարուկին վրայ այս գեղեցիկ խմսաղը արտասանելու։

— « Ցիմար է այն մարդը որ կենաց յարատեւութիւն կը բնուէ, մինչդեռ կեանքը պանանի կոճպին նման դիւրաբեկ է, և կամ ծովու փրփրոյ պէս վազանցիկ։ Ինչ կ'օգտէ աչխարել այն մարմինը որ հինգ տարրերէ ձեւացած ըլլալով միւսանգամ առ նոյն հինգ գոյացուցիչ սկզբունս կը վերադառնայ, որ այնուհետև կենաց ժամանակը գործածներուն հատուցումը առնու։ Երկիրը կ'ոչնչանայ, ովկիանոսը, և նոյն իսկ դիր կ'անցնին։ Ինչպէս կարելի է չսպասկանի այն ոչինչ էակը, այն մահկանացու մարդը ինչ որ իսնայրն ու ստորին է, վերջապէս հարկ է ոչնչանայ։ Ինչ որ բարձրը է՝ հարկ է որ կործանի. ամենայն բազդաբեալ մարմինք հուսկ ուրեմն պիտի լուծուին և կեանքը մահուամբ պիտի վերջանայ։ Մեռելոյ ստուերը ազգականայ թափած արտասուաց վրայ կը գծկամակին. մի հնձէք ուրեմն, այլ մտադիրութեամբ մեռելոյն յուղարկաւորութիւնը կատարեցէք »։ —

Դ.

Սուդիք կամ մեռելոյ վրայ ինքնայօժար զոհք։

Ըստ հնդկական սովորութեան աղջկունք տասնուերկու կամ տասնվրեք տարուան կը կարգուին, և ասէպ տարիքն առած ու ծերացեալ մարդոց հետ։ Այս բանս այսպիսի չար հետևանք մը կ'ունենայ, որ բնականապէս այրը նախ բնութեան օրինաց հպատակելով մեռնի, և այնուհետև այրի մնացեալ կնիկը ոչ միայն երկրորդ ամուսնութեան չի կրնար անցնիլ, այլ նաև և ոչ իսկ նոյն տանը մէջ կրնայ ապրիլ, առանց ամենուն քաստմելի և արհամարհելի երևնալու։ Ուստի այրի կանայք աչխարհիս նախատինքէն խուսափելու ըղձիս, առ ոչինչ համարելով դառն մահը որ քան զվատահամբաւ կեանքը աւելի քաղցր կը թուի իրենց, մինչև այս յետին ատեններս սովոր էին ահաւոր մահուան մը ձեռնարկելու, ողջ ինքզինքին իրենց էրկանը խարուկին վրայ այրել տալով։

Բայց հիմայ Անգղիոյ գաւառականին զօրութեամբ՝ թէպէտ և այրի կանայք ալ իրենք գիրենք չեն այրեր, սակայն և այնպէս խարուկին վերցուիլը կ'ափսոսան. որովհետև այ ընտանեաց մէջ ապրիլ անհանգըստելի է իրենց. ամենուն ատելութեան և արհամարհութեան նիւթ են, ամենէն կը նախատուին, և մինչև անէն ալ կը մերժուին։ Հարկ կ'ըլլայ այնուհետև իրենք գիրենք վատթար կեանքի մը զոհ ընեն, որ խարուկին ազդած կրօնական մխիթարութիւնը չտնի։

Այս չար հետևանքը բնաջինջ ընելու համար հետամուտ են հիմա Հնդիկ յառաջադէմ ընկերութիւնները. որոնք ամենայն հիգն կը թափեն որ այրի կանանց միւսանգամ ամուսնանալու իրաւունքը ստանան. և ամենայն զօրութեամբ կը կռուին այն նախապաշարմանց դէմ որ այս բանիս կը հակառակին։

digitised by A.R.A.R.@

Նօթը ութ տարի յառաջ՝ ՚ի Սէքընտարբուր ջերմեռանդն ու խստակրօն կենօք ապրող Հնդիկ մը կը մեռնի. անոր այրի կնիկը, որ դեռ եօ երիտասարդութեան հասակ ունէր, ու փոքր մանկիկ մը կաթով կը սնուցանէր, անանկ սաստիկ ցաւզգաց այս անգործանելի կորստեանս վըրայ, որ ալ ոչ կերակուր առնուլ ուզեց և ոչ ջուր խմել։ Զանաց Թոյլտուութիւն առնուլ որ իւր էրկանը հետ խարուկին վրայ մեռնի. այլ ընական էր որ վարչութիւնը ղլանար։ Բայց երբ տղուն սնունդը պակսելով ան ալ մեռաւ, կնիկը զանխլաբար՝ իւր ձեռօքը խարոյկ մը շինեց, անկողինը վրան դրաւ, և ապա ինքն ալ վրան ելլելով ու տղուն դիակը գրկացը մէջ սեղմելով, խարուկին կրակ տուաւ, և այնպէս մոխիր դարձաւ։

Անգղիական վարչութիւնը թէպէտ և արթնութեամբ կը հսկէ այսպիսի բարբարոս զոհերը խափանելու, հանդերձ այսու, կ'ըսեն, թէ կրօնամոլք ամենայն ջանք ՚ի գործ կը դնեն ուր կրնան վարչութեան հըսկողութիւնը ՚ի դերև հանելու. անանկ ծածուկ կը պահեն իրենց այս դիտաւորութիւնը որ թէ և վարչութիւնը կասկած առնու, ոչ տեղին կրնայ իմանալ, ոչ անձը և ոչ զոհին ժամը։

Կ'ըսեն թէ ոչ շատ տարի յառաջ իշխանաւորի մը երիտասարդ կնիկը սաստիկ անգործանելի ձախորդութեան մը հանդիպելով՝ անվրէպ ուզեց իւր էրկանը հետ այրիլ։ Եւ առ այս կը մղէին զինքը գլխաւորապէս իւր ազգականք, որ անոր սեփական ժառանգութենէն մեծ շահ ունէին։ Զոհէն յառաջ սովորութիւն էր իրեք օր զոհուելի անձը հանդիսաւորապէս ու թափօրաւոր քաղքին այլ և այլ տաճարները պտըտցնել. գիշեր ցորեկ նուագարանօք, պարուք թմբեցուցիչ ըմպելեօք զբաղեցնել, պատրաստելով զինքը որ արիաբար և անդողդող սրտիւ լրացնէ իւր առաջադրութիւնը։ Այսպէս և զայս եղկելին բազմաթիւ խմբով, երաժշտօք, գուսանօք, ըսպասաւորօք և այլ անհամար ուղեկցօք Կալկաթա ժամանեղի բերած, ցորեկը մերթ այն տաճարը զոհելու և աղօթելու կը տանէին. իսկ գիշերը խմբովին քաղքէն դուրս ելլելով՝ վրաններու տակ կը պատսպարէին։ Հոն ողջոյն խումբը երաժշտաց ու պարերգակ գուսանաց հետևելով՝ իրենք զիրենք ամեն տեսակ ցոփ զբօսանաց կու տային. նպատակ ունենալով միշտ զոհուելիքին առաջադրութիւնը վառ պահելու։

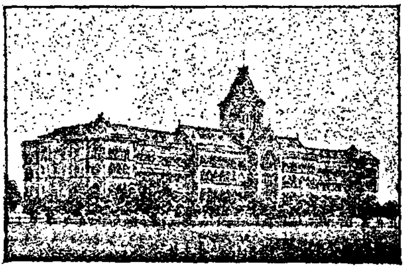

Պաշտօնարան Քարտուղարի։

Այս արարողութիւնը երեք օր քշեց, այլ միշտ գիշերային օթևանաց տեղին փոփոխելով։ Ի լուսանալ չորրորդ առաւօտուն այն բազմաթիւ մարդոց խումբը իբր շամանդաղ ցնդելով անյայտ եղած էր, առանց մէկի մը կասկած կամ ազդ տալու, և առանց իմացուելու թէ ուր կամ դէպ որ կողմը գնացած էր։ Զոհին ժամադրութեան տեղւոյն վրայ ամենայն զգուշութիւն պահած էին. և միայն յետին ժամուն իմացուցած էր խմբին. և այնպէս իւրաքանչիւրը այլ և այլ ճամբով հոն փութացեր էին արարողութեան լրումը տալու, որ ապա անտառաց լռութեան մէջ կը թաղուէր։

Այլ ես արժան կը համարիմ հոս այսպիսի զոհի մը ստորագրութիւնը ընել, ականատեսի մը բերնէն առնելով, որ ամօք յառաջ ըստ դիպաց սաստիկ անգութ տեսարանի մը կրցեր էր ներկայ գտնուիլ։

— Այրին, կ'ըսէ, երիտասարդ, գեղեցիկ ու բարեկազմ մէկ մըն էր. և անոր տեսքը սիրտս կը կեղեքէր, մտածելով թէ ինչ անհանդուրժելի տանջանք կը պատրաստէր այն քրմաց ու ժողովրդեան անողորմելի կրօնամոլութիւնը։ Առանց մեծ դժուարութեան և որչափ հնար էր մերձեցայ խա-

digitised by A.R.A.R.@

րուկին, որպէս զի ամենայն ինչ աղէկ տեսնամ, առանց այն ահաւոր տեսարանէն բան մը կորսնցնելու։

Այրին քովը քանի մը ամսուան անմեղ տղայ մը ունէր. սակայն անանկ անտարբեր աչքով կը նայէր վրան, որ կարծես թէ գերագոյն պարտականութեան մը ըղձացմանքը բոլորովին յափշտակած էր զինքը, բառնալով իրմէն ինչ և իցէ երկրային առարկայի մտածութիւն։ Թէպէտ և կը տեսնար որ չորս դին իրեն համար զարհուրելի պատրաստութիւններ կ'ընէին, 'ի վերայ այսր ամենայնի երեսին վրայ մեռել հանդարտութիւն մը կը փայլէր։ Զէի կրնար զարմանքս զսպել մտածելով թէ ինչպիսի անյողդողդ սրտի և արիական ու հաստատուն դիտաւորութեամբ դիմագրաւ կ'երթար այնպիսի դառն մահու։

Բայց այս պատրաստութեանց ժամանակը շատ երկարելով՝ դիտեցի որ այրւոյն զգացմունքները երթալով կ'այլայլէին։ Անոր սեւ աչքերուն վրայ յայտնի կերպով ջղային այլայլութիւն մը կը տեսնուէր, ու հայեցուածքին վրայ զարհուրանքը յայտնապէս կը կարդայի։ Տարակոյս չկար որ սաստիկ ափիոնով ջանացած էին առժամանակեայ կերպիւ թմրեցնել անոր զգայարանքները, որովհետև միշտ այդպիսի առթից մէջ ասանկ միջոց կը բանեցնեն, որպէս զի զոհ ըլլալոցին երկիւղը հանդարտեցնեն և արիութիւն ստանալ տան քաջապէս դիմելու ընդդէմ մահու։ Բայց ժամանակը դեղին զօրութիւնը կոտրելով, այրին կամաց կամաց կը սկսէր սթափիլ այն արուեստական թմրութենէն, միտքը իր գործունէութիւնը կը սկսէր ստանալ, և բնական էր որ երկիւղն իսկ վրան տիրելով արտաքուստ ալ տեսնուէր։ Իր շարժմունքներէն կը գուշակէի որ վայրկեանէ վայրկեան տագնապը երթալով կը շատնար։ Այլ եթէ դիւրին էր գուշակել անոր ներսի դին անցածը, միանգամայն դիւրին էր գուշակել նաև որ իր առաջադրութեանը վրայ հաստատուն կենալու ըրած ջանքը՝ սովորական արիութենէ մը առաջ չէր գար։ Իր վրայի զարդերը մէկիկ մէկիկ հանելով մերձ եղող բարեկամաց բաժնեց. սակայն այս գործը անուշադրութեամբ ու վերացեալ կերպիւ գործադրեց ինչպէս թէ ըրածը չհասկնար. և այս յայտնի նշան էր թէ ներսէն կրած բարոյական տանջանքը՝ իր մտաւոր կարողութիւնները երթալով կը տկարացընէր։

Այս առենս անոր փոքրիկ զաւկին ճիչը արթնցուց 'ի նա մայրական գութը. աչքին վրայ գորովոյ խանդաղատանք մը փայլեցաւ. շրթունքը սկսաւ դողդողալ, կուրծքը բաբախել, շնչառութիւնը բռնուեցաւ ու բերանը թեթև մը բացուեցաւ. Նշան թէ իր այլայլեալ միտքը դարձեալ 'ի նա կը վերադառնար։ Նետուեցաւ դէպ 'ի տղան, յափշտակեց զայն պահապանին ձեռքէն, առաւ սեղմեց իր գրկացը մէջ. արցունքը իջաւ աչքերէն ու հեծկլտանքը ականջս խայթեց։ Օգնութիւն խնդրել մըն էր. կարելի՞ էր որ մարդու սիրտ հանդուրժէ։ Կ'ուզէի ազատել զինքը այն դառն պայմանէն. բայց ինչպէս հնար էր երբ ինքը իր կամօքը վճռած էր իւր ճակատագիրը։ Այս վայրկեանէս յայտնի եղաւ բոլոր հանդիսականաց որ յետին օրհասին մտածութեամբը իր արիութիւնը երթալով կը նուազէր։ Աչքերնուս առջին կանգուն՝ հոգեվարք հոգւոյ մը անբարբառ յուսահատութեան կենդանի պատկերը կու տար։

Արարողութիւնը կատարող պրահմինք վախնալով որ այրւոյն արիութիւնը բոլորովին սպառի, հարկ սեպեցին գործին լրումը փութացընելու. անոր համար հեռացուցին քովէն բոլոր ազգականները, բարեկամները ու բոլոր հանդիսականները։ Անով խարուկին բոլորը չափաւոր ընդարձակ միջոց մը ձևացաւ, ուր մնացին միայն այրին և պրահմին քուրմք։ Բայց նախ քան զայս քուրմերէն մէկը մօրը գրկէն բռնութեամբ քաշեց առաւ տղան, և առանց երկուքին ճչային ուշ դնելու ուրիշի մը ձեռքը յանձնեց։ Այն առեն վսեմ գեղեցկութիւն մը նկարեցաւ այրւոյն դիմաց վրայ։ Գիտնալով թէ այս առաջին բռնութենէն ետքը ինչ պիտի հետևէր, ալ բնութիւնը չկրցաւ զսպել. գետինը ծունր կրկնեց, աչքերը երկինքը վերուց, ու քիկ յուսահատութեամբ ձեռքերը մէկմէկու բերելով սեղմեց։ Այն առեն պրահմին մը, հանդարտ կերպարանօք մերձեցաւ իրեն, ձեռք տուաւ որ կանգնի, և ուրիշ պրահմինի մը օգնելով զինքը խարուկին քովը տարաւ։ Բայց այրին դէմ դրաւ, և յուսահատութիւնը վըրան անանկ ուժ բերաւ՝ որ երկուքին ալ բռնութեանը յաղթահարեց։ Այս տեսնելով միւս պրահմինք, շուտ մը երկուքին օգնութեան վազեցին. և ամէնը միաբան բռնի մղելով՝ այն թշուառ այրին խարուկին մօտ տարին։ Խարուկին փայտերն արդէն ճարպով օծած էին, որպէս զի շուտով բռնկին, և այս բանս կերպով մը շնորհք մըն է որ կ'ընեն այն անձին որ ինքնակամ ինքզինքը կը զոհէ. որպէս զի մահը երագելով՝ տանջանքին միջոցը կարճի, այլ և միանգամայն փախուստն իսկ խափանեն։

Այրին օրհասին արհաւիրքը զգալով

digitised by A.R.A.R.@

սկսաւ ահաւոր ձայնիւ աղաղակել. բայց մի և նոյն ատեն Թմբկաց ու փողոց զարհուրելի աղմուկը, և միանգամայն շրջակայ կրօնաւորաց աղաղակներն՝ անոր վշտաց ձայնը խեղդեցին։ Ալ այնուհետև անոր բոլոր ճիգը ունայն եղաւ. բռնութեամբ խարուկին վրայ քշեցին, ուր ինկաւ ողբալով։ Պրահմինք վրան լնալով խարուկին վրայ նստեցուցին, ծնկուըններուն վրայ էրկանը գլուխը դրին. ապա խարուկին փայտերուն տակը դիզուած յարդին կրակ տալով՝ անմիջապէս ծխախառն բոցը ամեն կողմէն վեր բարձրացաւ, պատեց զխեղճ Հնդիկ այրին, և հանդիսատեսից աչքէն անյայտ եղաւ։ Պրահմինք մի և նոյն ատեն վախնալով՝ որ չըլլայ թէ այն անհանդարտելի հոգեվարքին ժամանակը չժուժալով ինքզինքը խարուկէն վար նետէ, ձեռքերնին երկայն պատրու եղէգէ շինած ձողեր առած, 'ի հեռուստ վրան կոխելով բոլոր իրենց ուժովը՝ զինքը խարուկին վրայ անշարժ բռնեցին։ Բարեբաղդաբար կրակին բռնութիւնն ու երագութիւնն այն աստիճանի էր՝ որ այն ահաւոր տանջանքը երկայն չքշեց։

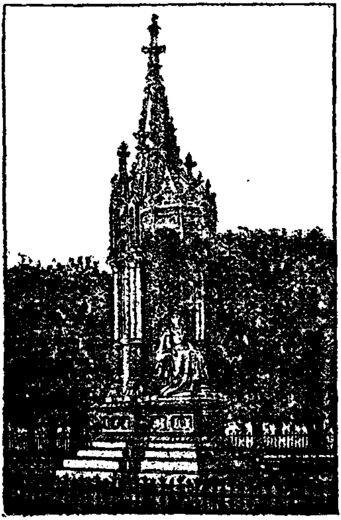

Յիշատակարան Թագուհւոյն։

Երկու ժամ ետքը այն խարուկին ու երկու դիականց տեղը մոխրոյ կոյտ մը մնացած էր. բոլոր հանդիսատեսք ցրուած էին։

Ե

Աշխարող կանայք և մեռելոց հոգեհանգիստ։

Եթէ Հնդկին դիակը երկու ժամու մէջ մոխիր կը դառնայ, զոր հողմը կը ցրուէ առանց հետք թողլու, սակայն ընտանեաց կոծը այսպէս շուտ չի լռեր. հարկ է արտաքին ցոյցերով ալ աշխարհ իմանայ իրենց ըրած անդարմանելի կորուստը։ Այս բանիս ծառայելու նպատակաւ կը դաստիարակուին մասնաւոր դաս մը կանանց, որոց պաշտօնն է կեղծեալ ցաւոյ արտասուօք հաշակել աշխարհի գնացելոյն առաքինութիւնները և ընտանեաց զգացած անմխիթար ցաւը։

Վերուստ 'ի վայր սևազգեացք, դուրս փողոցը՝ մեռելոյն դրանը առջին՝ խմբովին կը կծկին, ու միաձայն և միակերպ եղանակաւ իրենց ողբոց իմաստները կը հիւսեն, բնականապէս միշտ 'ի գովեստ մեռելոյն։ Եւ որովհետև 'ի բազմամարդն Պոմպէյ չկայ օր՝ որ շատ մը մեռելոց յուղարկաւորութիւնք չըլլային, չկայ նաև օր որ այն կանայք այս կամ այն փողոցը գետինը կծկած՝ իրենց արուեստական կոծը անդադրում չվաճառեն մեռնողին դամբանականը հիւսելով։

Ստէպ փողոցէ փողոց շրջելով այդպիսի սգոյ խմբից կը դիպէի. ու վայր մը դադարելով կը դիտէի այն կեղծ արտասուաթոր երեսը, որոնք ցաւ հաշակելով ցաւի զգացմունք չունէին։ Մերթ տասը մերթ տասնըհինգ թուով խումբ խումբ բաժնուած գետինը կը կծկին, գլուխնին ծնկանց վրայ կը հանգչեցընեն՝ սև քօղի մը տակ ծածկելով։ Մէկը իբր դասագլուխ՝ մեռելոյն գովեստը կը հիւսէ. միւսներն անոր իւրաքանչիւր պարբերութեան՝ դասովին կը ձայնակցին՝ լաց ու կոծ ձևացընելով. բայց լաց՝ յորդում և ոչ կաթիլ մի արտասուաց կը հոսէ։ Ոչ երբեք կը տեսնես որ առհասարակ ամենը միասին ամփոփմամբ իրենց պաշտօնը կատարեն. այլ ընդհանրապէս մինչդեռ դասագլուխը իւր փոքր խմբին հետ կ'ողբակցէ, այլք անտարբերաբար աչքերնին ասդին անդին շրջեցընելով կը դիտեն, և կամ մէջերնին անտարբերաբար կը խօսակցին։

Եւ սակայն այս ալ սգոյ սովորական արարողութիւն մըն է, որ ամեն միջոց ունեցող Հնդիկ ընտանիք հարկ է ընել տան 'ի պատիւ և 'ի յիշատակ իրենց մեռելոյն։

Նոյն իսկ գաղթական Փարսին այսպիսի սովորութեան կը հետևի, և իր կանան-

digitised by A.R.A.R.@

ներն ալ ունի. փոքր տղայ մը չորս օր կ'աշխատին, չափահաս մը մինը օր. լացն ու կոծը առաւօտեան ժամը հնգէն կը սկսին ու երկուքին կը վերջացնեն. իսկ լացողը տան կանայք են, որոց անհրաժեշտ կ'ընկերակցին մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականք, գրացիք և բարեկամք։ Յաւակցութեան այցելութեան առաւօտը կանուխկէ մեռնողին տունը կը հաւաքին ու լացին ժամուն կը սպասեն։ Երբ ժամանակը կը հասնի, աշխարողաց դասադասը խը մը հանելով ազգը կու տայ, և ապաւաղելով ամուր մը կուրծքը կը հարուածէ. անանկ որ հարուածոց թնդիւնը մինչև հանդիպակաց տունները կը լսուի։ Երիկ մարդիկ դուրսը փողոցը լրիկ կը կենան. իսկ կանայք մէկմէկու ետևէ ետև լալով մեռնողին առաքինութիւնները կը պատմեն, և թէ որչափ ցաւ կրեց հիւանդութեան ժամանակ, որչափ ճիգն թափեցին խնամող բժիշկք գինքը փրկելու և թէ ինչ եղաւ մեռելոյն վերջին կամքը։ Այս ամենը և դարձեալ ուրիշ որչափ բան կրնան երևակայել, լացով ու հեծկըլտանքով բարձրաձայն կը զուլցեն. և իւրաքանչիւր աշխարող հարկ է որ տասը կամ տասնըհինգ վայրկեան խօսի։

Գեղերը այս մեռելոց կոծը՝ կ'ըլլայ որ ամիս մը և աւելի կը տևէ։ Երբ տանտիկինը իւր դամբանական խօսակցութեամբ ողբոց սկիզբն կ'ընէ, քիչ անգամ կ'ըլլայ որ գինքը թողուն որ ողբը լմնցընէ. ներկայ եղողներէն ամեն մէկը խօսքը բերնէն առնելով անոր տեղ աշխարել կը ճգնի. սակայն տանտիկինը թոյլ չի տար, այլ կ'ընդդիմանայ անոնց ցուցած փութոյն, և այն ատեն սրատաճիկի մրցում մը տեղի կ'ունենայ։ Երբեմն ալ երբ տանտիկինը երկայն աշխարելէն յոգնած՝ դադրելու միտք կը ցուցնէ, « Զէ, չէ, կը կանչեն ամենը միաբան, բաւական չէ. հարկ է որ բոլոր ցաւդ դուրս տաս »։

Ասյսպիսի արարողութեամբ կը վարին բարի համբաւով մեռնողի մը հետ. սակայն իրը միշտ այսպէս չ'ըլլար։ Եթէ մեռնողը չար մէկ մը եղած է ու շատ կրել տուած է, այն ատեն կոծը տրտունջի կերպարանք կ'առնու. աշխարողը կը սկսի անկէ քաշած վշտերը դանգատելով զուրցել. և կամ այլապէս, ընտանեացմէն այս կամ այն անձին վրայ ամբաստանութիւն կը դընէ՝ իբրու թէ մեռնողին շատ վիշտ ու նեղութիւն կրել տուած ըլլայ։ Այնպիսի ատեն կոծը բուռն յանդիմանութեանց կերպարանք կ'առնու, որ ետքը ետքը ամբաստանողին և ամբաստանելոյն մէջ ծանր մեղադրութիւններով ու սաստիկ նախատինքներով կը վերջանայ։

Սակայն հիմա կամաց կամաց Փարսից մէջ այս մեռելոց կոծին չափազանցութեանց չափ մը դնելու հետամուտ են։

Ինչպէս մեռելոյն յուղարկաւորութեան պարտքը այսպէս ալ հոգեհանգիստ կատարելու պարտքը ժառանգին կ'ինայ։ Հոգեհանգիստ կամ մեղաբաւիչ արարողութիւնք կատարելու գլխաւոր ժամանակներն են մահուանէն տասնըմէկ օր ետքը, իւրաքանչիւր ամսոյն վերջին օրը, և հուսկ ուրեմն մահուան տարեդարձին։ Հոգեհանգիստ արարողութիւնք կը կոյանան մեռնողին և անոր ուղղոյն բրինձ, ծաղիկ, ջուր և այլ բաներ նուիրելուն վրայ, որպէս զի անոնց միջոցաւ իւր հոգին կարողանայ բիդրայց երկինքը ելլել. այս բիդրայք կը համարին մարգկային ազգին նախահայրք։

Կը շարունակուի։

Հ. Յակ. Վ. Իսաաբերեան

digitised by A.R.A.R.@